

Türkiye'deki Başkanlık Hükümeti Sistemi Tartışmalarına Eleştirel Bir Bakış

Mehmet Merdan Hekimoğlu

**Prof. Dr | İzmir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı,
Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Başkanı**

Demokrasi Platformu ♦ Yıl:9 – Sayı: 33 ♦ 2013/I, S.29-44

1.Giriş

Başkanlık sistemi tartışmaları son zamanlarda Türkiye kamuoyunu meşgul eden en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül'ün anayasal görev süresinin dolacak olması nedeniyle 2014'te gerçekleştirilecek Cumhurbaşkanlığı seçimine ilişkin tarihin her geçen gün daha da yaklaşması üzerinden giderek artan bir oranda olmak üzere kamuoyunun bu konuyla ilgilenmeye devam edeceği beklenmektedir. Bununla birlikte yapılan başkanlık sistemi tartışmalarının doğru bir zeminde cereyan ettiğini ifade etmek henüz mümkün gözükmemektedir. Nitekim yapılan değişiklik önerilerinin çoğu defa etkin, istikrarlı ve güçlü bir yönetim oluşturma adına ortaya konulduğu görülmekte; böylece yürütme erkinin güçlendirilmesi üzerinden başarıyla yönetmeye muktedir bir demokrasi sistemi oluşturulması hedeflenmektedir. Oysa bahsedilen evsafı bir demokratik rejimin oluşturulabilmesi, bir ülkedeki hükümet sistemi uygulamasının çok daha ötesinde olmak üzere, siyasal sistemin bütününe dikkate alan bir bakış açısıyla meseleye yaklaşılmasını gerektirmektedir. Bir ülkede sosyal hayatın siyasete etkide bulunan bütün yönlerini içeren siyasal düzenin niteliğine bağlı bulunan siyasal sistem¹ bütün elemanlarıyla, yönetimin "etkinlik" ve "istikrar" gibi genel çıktıları

¹ Eroğlu, C., Anatüze Giriş, Gözden Geçirilmiş On İkinci Bası, Ankara, İmaj Yayınevi, 2012, s. 14.

konusunda esas belirleyicidir. Hükümet sistemi, siyasal sistemin kendisi değil, sadece bir ögesidir. Siyasal parti sistemi, sosyal bölünmüşlük, siyasal kültür gibi bir ülkenin diğer siyasal ve sosyal şartlarını dikkate almadan başkanlık sisteminin bazı ülkelerde neden başarılı, bazılarında ise neden başarısız bir şekilde uygulandığını anlamlandıramayız². Dolayısıyla siyasal sistemin diğer unsurlarını ihmal ederek sadece başkanlık hükümet sistemi değişikliği üzerinden bir ülkenin yönetim zafiyetlerinin giderilebileceğini zannetmek ciddi bir yanılsamadır. Ne yazık ki Türkiye'deki hükümet sistemi tartışmaları büyük ölçüde böylem bir yanılsamayla malul bir zeminde cereyan etmektedir.

İşte biz bu çalışmamızla siyasal sistemin bütününe esas alan makro politik bir bakış açısı üzerinden Türkiye'deki başkanlık hükümet sistemi tartışmalarını ele alarak, bu alandaki eksikliği bir nebze de olsa gidermeyi amaçlıyoruz. Bunun için öncelikle Türkiye'ye önerilen başkanlık demokrasisini siyasal düzen ve sistemin genel verileri ışığında ele alarak, bunların iyi yöneten bir demokrasi oluşturulması bakımından ne ölçüde işlevsel olabileceklerini inceleyeceğiz. A.B.D.'deki uygulamaların yol göstericiliğinden bu bağlamda karşılaştırmalı olarak yararlanacak ve başkanlık rejiminin Türkiye örneğinde ortaya çıkarabileceği olası sonuçları öngörmeye çalışacağız. Amaç 21. Yüzyılın başında Türkiye'nin evrensel ölçütlerdeki kalite standartlarına uygun ve iyi yönetebilme vasfına sahip bir demokratik siyasi rejime sahip olmasıdır.

2. Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği

Türkiye'ye önerilen demokratik hükümet şekillerinden en ön planda bulunanı başkanlık hükümet sistemidir. Söz konusu hükümet sisteminin prototipi olan Amerika Birleşik Devletleri'nin istikrarlı bir demokrasi modeli ortaya koyduğu görülmektedir. Bununla birlikte başkanlık sisteminin A.B.D. örneğindeki başarısının, sosyal sistemin bir alt dalı olarak siyasi sistemin bütün öğelerinin kümülatif olarak ortaya koyduğu bir başarı olduğunun altı önemli çizilmelidir. Dolayısıyla A.B.D.'deki Başkanlık Sisteminin Türkiye örneğindeki uygulanabilirliğinin siyasal sistemin işte bu özellikleri dikkate alınarak ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ortaya konulması isabetli bir yaklaşım olacaktır.

² Gözler, K., Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, Cilt 1, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2011, s. 585.

2.1. İdeolojik Türdeşlik ve Uzlaşma Kültürü Bakımından Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye’de Uygulanabilirliği

A.B.D.’de aynı ideolojinin çocukları olarak sisteme hâkim olan iki büyük parti arasında ciddi bir ideolojik görüş ayrılığının mevcut olmadığı bilinmektedir. Ekonomik ve siyasi liberalizm konusundaki ideolojik oydaşma her iki partinin düşünsel olarak temel belirleyeni oluşturmakta, farklılıklar tali noktalarda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda örneğin Cumhuriyetçiler; aile, din gibi geleneksel kurumlar konusuna daha bir hassasiyetle yaklaşırken, Demokratlar, kürtaj ve eşcinsel evlilikler konusunda daha özgürlükçü bir çizgide politika yaparlar. Ekonomik sektörler bakımından ise silah ve petrol lobileri Cumhuriyetçilere daha yakın dururken, bilgisayar ve cep telefonu gibi alanlarda faaliyet gösteren yeni teknoloji şirketleri çoğunlukla Demokratlara göz kırparlar. Temel konulardaki ideolojik yakınlık Cumhuriyetçilerle Demokrat Partililerin bir arada çalışmalarını kolaylaştıran bir etmen olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda örneğin Demokrat Parti’den seçilen bir Başkan ile Cumhuriyetçilerin hâkim olduğu bir Kongre kompozisyonu, yasama ve yürütme erklerinin uyum içerisinde çalışmasını engellememektedir.

Oysa Türkiye’de farklı ideolojilerden partilerin siyasal sistem içerisindeki hâkimiyeti böyle bir uyumlu çalışmayı engelleyebilecek niteliktedir. Türkiye’de kamuoyu gündemine gelen hemen her konu kısa sürede ideolojik bir ayrışma nedeni olarak alımlanmakta, siyasi partilerin yönetici ve üyeleri kendi dünya görüşlerine göre saflaşarak, takım tutar gibi taraf tutmaktadırlar. Siyasi kültürümüzdeki uzlaşma geleneğinin zayıflığı siyasi partilerimizin taraf tutmasını, sekter bir anlayışla, uzlaşmasız ve ödünsüz bir şekilde yapmaları sonucuna yol açmaktadır. Siyasi partiler maksimalist bir anlayışla hareket etmekte; uzlaşmasız, tavizsiz ve ödünsüz bir fikrin arkasında yer almayı erdem saymaktadırlar. Siyasi pozisyonlarından biraz taviz verenler “kolaycı” ve “indirgemeci” bir anlayışla hemen “dönek”, “hain”, “satılmış”, veya “işbirlikçi” olarak yaftalanmaktadırlar. Oysa demokratik süreç özünde müzakereci bir yaklaşımın ön kabulünü gereksinir. Farklı düşüncelerdeki insanların bir araya gelip, kamusal politikaların belirlenmesi için önce birbirlerini dinleyerek fikir sahibi olmaları, daha sonra ikinci ve üçüncü tercihlerine de razı olacak şekilde birbirleriyle karşılıklı tavizler temelinde konuşup, anlaşmaya çalışmaları tam da demokratik siyasi sürecin kendisini oluşturmaktadır. Bu sürecin olumsuzlandığı bir siyasi kültürde A.B.D. örneğindeki gibi bir başkanlık demokrasisini işletmek hiç de kolay olmayacaktır. Zira katı bir kuvvetler ayrılığının söz konusu olduğu bu modelde siyasi aktörlerin davranışlarını sonuçlarından elde edecekleri yarar

ışığında belirlemelerine dayalı “faydacı” bir anlayış hâkimdir. İnsanların kendi bireysel veya grup çıkarlarının tatmini için örgütlenip, mücadele etmeleri, bunların peşinden koşmaları ahlaki ve hukuki olarak son derece normal ve olağan bir davranış olarak kabul edilir³. Söz konusu pragmatist anlayış sayesinde ayrı ayrı genel seçimden çıkmak suretiyle demokratik siyasi meşruiyete doğrudan sahip bulunan yasama ve yürütme erklerinin birbirlerinin varlıklarına son verememeleri üzerinden ortaya çıkması muhtemel olan sistem tıkanıklarının önüne geçilebilmektedir. Bu bağlamda örneğin Demokrat Parti’den bir Başkan bütçesini Cumhuriyetçilerin egemen durumda bulunduğu Kongre’den geçirmekte zorlanmamakta, çeşitli gayri resmî pazarlık ve müzakere süreçleri üzerinden vaat edeceği bir takım menfaatler karşılığında bunu başarabilmektedir.

Oysa böyle bir sistem tıkanıklığı durumunda Türkiye’deki cari siyasi kültürün “çatışmacı” karakteri buna müsaade etmeyecektir. Bu durumda rakip partiden Başkana karşı muhalefetini sürdürmek isteyen Meclis bütçeyi çıkarmamakta direneceği için kamu görevlilerinin maaşları ödenemeyecek ve “vergisiz/bütçesiz harcama olmaz” ilkesi gereği kamu hizmetlerinin finansmanın mümkün olmaması üzerinden bunların yerine getirilmesi de imkânsızlaşacaktır. Bu durumda ortaya çıkacak olan yönetim krizinin, 1970’lerde ve 90’larda bizzat tecrübe ettiğimiz üzere, Türkiye’ye ekonomik, sosyal ve siyasi açılardan maliyeti çok ağır olacak, ülke ciddi bir yönetim krizinin içerisine sürüklenecektir. Gelişmekte olan bir ülke olarak, kırılgan dengeler üzerine kurulu ekonomisiyle Türkiye’nin böyle bir sorun karşısında uğrayacağı yıkımın cesameti ve bunun ortaya çıkaracağı sonuçların vahameti de ona göre olacaktır. Diğer partiyi halkı gözünde kötü duruma düşürmek üzerinden kendileri için siyasi bir avantaj yaratmak isteyeceklerinden yasama ve yürütme organlarına farklı partilerin hâkim olma durumunun ortaya çıkaracağı kilitlenmenin, özellikle ulusal acil durumlarda ve felaketlerde eyleme geçilememesi⁴ yüzünden çok daha büyük sorunlara yol açabileceği aşikârdır. Dolayısıyla Türkiye’ye A.B.D. örneğindeki gibi bir başkanlık hükümet sistemi önerenlerin böyle bir siyasi kilitlenme ve tıkanıklık durumunda sistemin önüne açmaya yönelik nasıl bir çözüm önerisi düşündüklerini de ikna edici bir şekilde ortaya koymaları gerekir.

³ Bkz. Eroğlu, C., Anatüzeye Giriş, s. 66.

⁴ Lansford, T., Democracy, Political Systems of the World Series, Marshall Cavendish, 2007, s. 56.

2.2. Siyasal Parti Rejimi Bakımından Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği

Parlamenter hükümet sistemini, esas olarak, başkanlıktaki güç kullanımı şeklinden daha avantajlı gören Linz, hatta bu ikinci sistemin, başkanın kendini partiler üstü olarak görmesi, istikrarlı partiler sistemiyle ilgilenmemesi ve gerektiği durumlarda bunu engellemesi üzerinden demokratik pekişme sürecini engellediğini bile ileri sürmektedir⁵. Oysa önemli toplumsal çıkarları temsil eden ve demokratik irade oluşum süreci içerisinde en önemli "aracı organizasyonlar" olan siyasal partilerin mevcudiyeti işlevsel bir demokratik sistemde özel bir önem taşımaktadır⁶. Siyasal partilerin sistem içerisindeki önemlerini yitirmesi halkın demokratik siyasi sürece giderek soğumasına yol açabilir. Zira siyasal partiler halkın demokratik sürece katılımı üzerinden onların siyasal sistem içerisine entegrasyonunu da sağlayan kurumlardır. Partilerin siyasal sistem içerisinde önemlerini kaybetmeleri, depolitizasyona yol açtığı ölçüde, demokratik siyasi rejimin sosyolojik dayanaklarının zayıflaması anlamına da gelecektir. Siyasetlessiz, temsilsiz, katılımsız bir demokrasi düşünülemez.

Bununla birlikte A.B.D.'de cari bulunan parti sisteminin de bu ülkedeki başkanlık sisteminin tıkanıklıklara yol açmadan, sorunsuz bir şekilde işlemesine önemli katkıda bulunduğunun ifade edilmesi gerekir. Zira mümkün olduğu kadar fazla üyeyi kendi bünyesine üye olarak kaydetme isteğinde olan kitle partilerinin tersine seçim zamanlarında etkili olabilecek şahsiyetlere bünyesinde yer veren kadro partileri türünde yapılanan A.B.D.'deki siyasi partiler seçim dönemlerinde işlevlerini arttırmakta⁷; diğer zamanlarda ise sistem içerisindeki etki ve önemlerini yitirmekte, adeta bir seçim makinesi gibi çalışmaktadırlar⁸. Sol ideolojik geleneğin güçlü olduğu Kıta Avrupası'nda ise bunun doğal bir sonucu olarak, mümkün olduğu kadar çok üye sahibi olma arayışında olan, geniş ve hiyerarşik bir yapıya sahip kitle partileri modeli egemendir⁹. A.B.D.'deki siyasi partilerin, bizim de dâhil bulunduğumuz Kara Avrupası'ndakilerin aksine, süreklilik arz eden bir kurumsal yapıları mevcut olmadığı gibi, örgüt içi katı hiyerarşileri de bulunmamaktadır. Bu da rakip partiden seçilen Başkanın muhalif partinin Kongre

⁵Aktaran Helmerich, M., Die Ukraine zwischen Autokratie und Demokratie: Institutionen und Akteure, Berlin, Duncker&Humblot GmbH, 2003, s. 27.

⁶Ibid.

⁷Gözübüyük, A. Ş., Anayasa Hukuku, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008, s. 81.

⁸Eroğul, C., Çağdaş Devlet Düzenleri, Gözden Geçirilmiş 8. Bası, Ankara, İmaj Yayınevi, 2012, s. 146.

⁹Gözübüyük, A. Ş., op. cit., s. 82.

34 | Mehmet Merdan Hekimoğlu

üyeleri tarafından desteklenebilmesi bakımından olumlu ve yapıcı bir ortamın oluşmasına yol açmaktadır. Özellikle bütçenin zamanında ve istenildiği şekilde kabulü yanında bazı üst düzey kamu görevlilerinin atanmasının onayı gibi kritik konularda Başkanın iradesine uygun karar alınmasının gerekmesi durumunda böyle bir destek büyük bir önem taşımaktadır.

Oysa Türkiye’de siyasi partiler sistemi bu örnekten oldukça farklı bir şekilde işlemektedir. Askeri darbeler ve Anayasa Mahkemesi kararlarıyla onlarca partinin kapatılması nedeniyle Türkiye’deki siyasi partiler bir türlü güçlü geleneklere dayalı kurumsal bir yapıya sahip olamadıkları gibi kendi yönetici elitlerini doğal süreçlerle ve ardı ardına en az iki, üç defa değiştirebilmeyi de başaramamışlardır. Aksine kurumsallaşmalarını tamamlayamamaları nedeniyle lider sultasının bütün ağırlığıyla hüküm ferma olduğu, çok dar bir oligarşik yapıya sahiptirler. Liderin benimsediği politikalar sorgusuz sualsiz partinin de politikaları olarak benimsenmekte, bu çizginin en küçük bir şekilde dışına çıkılması anlamına gelecek bir açıklamamanın partililerden gelmesi halinde disiplin müessesesi işletilerek, partiden ihraca varan müeyyidelerin uygulanmasında herhangi bir beis görülmemektedir. 12 Eylül Askeri Darbesi’nin ürünü olan ve parti içi demokrasiyi rafa kaldıran 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu’nun halen meri bulunan hükümleri bu konuda siyasi parti liderlerine çok miktarda *olanak* sunmaktadır. Böyle bir ortamda rakip parti Başkanının politikalarına destek vermek isteyen muhalif partinin milletvekilleri muhtemel bir ihraç cezasından çekindikleri için bunu çok isteseler bile gerçekleştiremeyecekler, bu da fesih veya seçimlerin yenilenmesi gibi başka yollar mevcut olmadığı için Başkanın önem atfettiği bazı kritik politikaların hayata geçirilememesi üzerinden sistemik kilitlenmelere ve tikanıklıklara yol açacaktır. Türkiye’ye A.B.D. örneğindeki gibi bir başkanlık hükümet sistemi önerenlerin böyle bir yönetim krizi halinde siyasi partiler rejimi bakımından da sistemin yeniden işlerliğini sağlamaya yönelik olarak nasıl bir çözüm önerisi düşündüklerini şimdiden ifade etmeleri gerekir.

2.3. Başkanlık Yarışındaki Mücadelenin Sert Tabiatı Bakımından Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye’de Uygulanabilirliği

A.B.D.’deki başkanlık demokrasisinde başkanlık seçimleri kıran kırana bir yarış şeklinde geçmekte, kazanan her şeyi kazanmakta, kaybeden ise her şeyi kaybetmektedir¹⁰. Başkanlık politikasının sıfır toplamı yapısı dolayı-

¹⁰ Linz, J. J., “Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?”, in Linz, J. J., Valenzuela, A. (Editors), *The Failure of Presidential Democracy*, Volume 1, pp. 3-88, Baltimore, JHU Press, 1994, s. 14.

mında başkanlık, siyasi sürecin en üstün ödülü olarak ortaya çıkmakta, ancak başkanlık makamının sadece tek bir kişi tarafından işgal edilmesi nedeniyle koalisyonların kurulabilmesi için gerekli olan bölünebilirlik özelliği başkanlık rejiminin yürütme organı için mümkün olmamaktadır¹¹. Ya hep ya hiç mantığının başkanlık seçim sistemine hâkim olması üzerinden başkanlık yarışının, bizim gibi uzlaşmacı demokratik siyasi kültürü yeterince gelişmemiş toplumlarda daha da sancılı bir şekilde geçmesi sürpriz bir gelişme olmayacaktır. Uzlaşmacı yerine kutuplaşmacı siyasi kültürün sistemik özellik arz etmesi; etnik köken, dinsel inanç ve ideolojik ayrışma temelindeki toplumsal bölünmüşlük seviyesinin yüksekliği gibi faktörler partiler arasında cereyan edecek olan başkanlık seçimi yarışının çok daha yıkıcı bir zemin üzerinde gerçekleşmesine yol açabilir. Buna bir de devrimci siyasi tarihimizden gelen ilave yükü de eklemek gerekir. Böyle bir tarihsel geçmişten gelen ülkelerde ani ve köklü değişimlerin ortaya çıkardığı travmaların, diyalektik yasaları uyarınca, kısa süre içerisinde kendi karşısını doğurması üzerinden, evrimci olanlara göre, çok daha kutuplaşmacı ve çatışmacı bir siyasi iklime yol açması olağandır. Bu durumda ülkenin nasıl bir gerginlik ve kargaşa ortamında Başkanını belirleyebileceği; üstelik sancılı bir süreç sonucunda seçilen Başkanın ülkeyi ne ölçüde yönetebileceği az çok tahmin edilebilir bir gerçeği oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'ye A.B.D. örneğindeki gibi bir başkanlık hükümet sistemi önerenler, böyle bir gerginliğin yıkıcı etkilerinin izale edilebilmesi bakımından hangi tedbirleri almayı öngördüklerini de ortaya koymalıdır.

2.4. İktidarın Kişiselleşmesi Tehlikesi Bakımından Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği

A.B.D.'deki başkanlık rejiminin kolayca kişisel bir tek adam yönetimine kayma ihtimali mevcut bulunmaktadır. Öyle ki bir ülkede Başkanın pozisyonunun güçlü olduğu ölçüde otoriter bir gerileme olasılığının o ülke bakımından daha fazla olacağı bir hipotez olarak ifade edilebilir¹². Başkanın doğrudan genel oyla halk tarafından yürütmeyi oluşturan tek adam olarak seçilmesi, devlet ve hükümet başkanı statülerini birlikte uhdesinde bulundurarak sarayda oturmasının ortaya çıkaracağı psikolojinin de etkisiyle

¹¹Cheibub, J. A., *Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy*, *Cambridge Studies in Comparative Politics*, New York, Cambridge University Press, 2007, s. 9.

¹²Gliemann, M., *Autoritäre Rückschläge demokratischer Staaten im Vergleich: Untersuchung aller in Polity IV gelisteten Länder Nord- und Südamerikas mittels Korrelations- und Regressionsanalyse mit SPSS Version 17.0*, Norderstedt, GRIN Verlag, 2010, s. 9.

kolayca tek adam rejimine kayma ihtimali mevcut bulunmaktadır¹³. Ekvator, Haiti ve Nijerya gibi ülkelerde görüldüğü üzere, Başkanlar askeri gücü kullanarak parlamentoyu dağıtabilmekte ve böylece yönetimin bütünüyle kontrolünü üstlenebilmektedirler¹⁴. Başkanın sekreter adı verilen yardımcılarını çeşitli konularda danışmanlık hizmeti verseler de bunlar parlamenter hükümet sistemindeki Bakanlar gibi etkili ve güvenceli bir pozisyona sahip değildirler. Başkan tarafından atanırlar; onun emir ve talimatı doğrultusunda faaliyette bulunurlar ve bütünüyle başkana karşı sorumludurlar¹⁵. Başkan dışındaki üyelerin halk tarafından seçilmemesi hükümeti demokratik kılmamaktadır¹⁶. Dolayısıyla çok sayıda sekreterin varlığına karşı aslında Başkan tek başına yürütme organının kendisini meydana getirmektedir ki bu durumun demokratik rejimi bütün kurum ve kurallarıyla oturmamış ülkelerde kişiselleşmiş bir tek adam yönetimine kayması kuvvetle muhtemeldir. Siyasi bakımdan görevine son verilemeyen, ceza hukuku bakımından ise sadece ciddi suçlar için işletilen *impeachment* usulünün varlığı Başkanın bu tek adam pozisyonunu daha da pekiştirmektedir. Mahkemeye verme yolunun pek mümkün olmaması halk tarafından sevilmeyen bir Başkanın görevinden uzaklaştırılmasını zorlaştırmakta; böylece yüksek bir olasılıkla ülke gelecek seçimlere kadar popüler olmayan bir Başkanla devam etmek¹⁷ durumunda kalmaktadır. Ceza almayacağından emin olma hali Başkanı kamuoyuna karşı çıkmaya sevk edebilir ki halkın karşı çıkmasına karşın A.B.D. Başkanının Vietnam Savaşı'nın desteklemeye devam etmesi buna tarihsel bir örnek oluşturmaktadır¹⁸.

İşte bu noktada çoğunlukla A.B.D.'nin siyasi sisteminde mevcut bulunan fren ve denge mekanizmaları devreye girmekte ve yönetimin kişiselleşmesi genelde engellenmektedir. İlk başkanlık hükümet sisteminin dayandığı katı kuvvetler ayrımı; yasama, yürütme ve yargının sert bir şekilde birbirinden ayrılması ilkesi üzerine bina edilen kuvvetlerin yatay ayrılığını sağlamaktadır. Montesquieu'nün tam da İngiliz modeli örneğinde kuvvetler ayrılığını temellendirirken öne sürdüğü üzere,¹⁹ gücün gücü yatay olarak frenleyip dengelediği bir ortamda güç temerküzünün önüne geçilmekte ve

¹³ Gözler, K., op. cit., s. 584-585.

¹⁴ Lansford, T., op. cit., s. 56.

¹⁵ Bkz. Gözler, K., op. cit., s. 576.

¹⁶ Sharma, U. – Sharma S. K., Principles and Theory in Political Science, New Delhi, Atlantic Publishers&Dist, 2007, s. 425.

¹⁷ Barrington, L., Bosia, M. J., Bruhn, K., Glaimo, S., Mc Henry, D. E., Comparative Politics: Structure and Choice, Wadsworth, Cengage Learning, 2010, s. 240.

¹⁸ Sharma, U. – Sharma S. K., op. cit., s. 425.

¹⁹ Nakleden Pagone, T., "The Legislative Process", in Heilbronn/Latimer/Nielsen/Pagone, Introducing the Law, 7th Edition, pp. 72-122, Sydney, CCH Australia Limited, 2008, s. 92.

böylece temel hak ve hürriyetlerin korunması ve istikrarlı bir yönetim mümkün olabilmektedir. Yasama ve yürütme organlarının birbirlerinin içinden çıkması yerine ayrı ayrı genel seçimlerle belirlenmesi, birbirlerinin işleyişine karışmadıkları gibi varlıklarına da son verememeleri üzerinden sağlanan katı kuvvetler ayrılığı, yargının bağımsızlığı ve yargıç güvencesi ilkeleri yoluyla iyice pekişmektedir. Üstelik federal siyasi yapının varlığı bağlamında kuvvetler A.B.D. örneğinde sadece yatay olarak değil, aynı zamanda dikey olarak da birbirinden ayrılmakta, böylece Başkanın yürütme erkinin içerisindeki otoritesi federe devletlerin seçilmiş organlarının kullandığı anayasal yetkiler yoluyla sınırlandırılabilir. Böylece, Amerikan sistemini kuranların amaçladıkları üzere, aşırı güçlü yetkilere sahip bir merkezi devlet yapılanmasının ortaya çıkarabileceği tehlikelerden kaçınılması²⁰ mümkün olmaktadır.

2.5. Kamuoyu Denetimi Bakımından Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği

Demokratik rejimlerde dördüncü güç sayılan yazılı ve görsel medya ile beşinci güç sayılan sivil toplum örgütlerinin ortaya koydukları kamuoyu denetimi yoluyla Başkanın yürütme iktidarını frenleyip dengelemesini de ayrı bir başlık altında ele almak gerekir. A.B.D.'de güçlü bir örgütlü toplum mevcuttur. Ortalama bir A.B.D. vatandaşı birkaç tane sivil toplum örgütüne üyedir. En azından çocuğunun gittiği okulun dayanışma derneğine üyedir. İnsanların kendi menfaatlerinin gerektirdiği sivil toplum örgütlerini kurmalarının, buraya mümkün olduğu kadar üye kaydederek amaçlarına ulaşmak için lobicilik faaliyetinde bulunmalarının çok doğal karşılandığı bir ortamda etkili bir toplumsal denetim yapmak da mümkün hale gelmektedir. Oysa üniter siyasi yapısı nedeniyle zaten dikey kuvvetler ayrılığına sahip olması mümkün olmayan Türkiye'deki siyasal sistemin, yatay anlamıyla dahi klasik kuvvetler ayrılığına sahip olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü siyaset sahasının gerçek hâkimi olacak şekilde²¹ partilerin giderek önem kazandığı günümüz demokrasilerinde, özellikle tek parti iktidarları dönemlerindeki parlamenter demokrasi pratiğinin parti tüzel kişiliği ve lideri bünyesinde yasama ve yürütme erklerini iç içe geçirdiği görülmektedir ki böyle bir ortamda gerçek ve sağlıklı bir fren ve denge mekanizmasının varlığından söz etmek mümkün değildir. Buna bir de yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığıyla ilgili sorunlar üzerinden bu erkin sınırla-

²⁰ Erdoğan, M., Anayasa Hukuku, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Ankara, Orion Yayınevi, 2011, s. 21.

²¹ Özbudun, E., Türk Anayasa Hukuku, Gözden Geçirilmiş 13. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları, s. 41.

yıcı rolünü bihakkın oynayamamasından kaynaklanan ilave yükleri eklemek gerekir. Çapraz mülkiyet yasağı ve mesleki etik ilkeler başta olmak üzere çeşitli sorunların kısılcacında bulunan yazılı ve görsel medyanın etkili bir kamuoyu denetimi yaptığını iddia etmek henüz mümkün gözükmemektedir. Türkiye’de örgütlü toplum yürütme gücünün kısıtlanmasını sağlayabilmek bakımından çok yetersiz kalmaktadır. Menfaat ve giderek baskı gruplarının kendi görüşleriyle siyasi iktidarın politikalarına etkiye bulabilecek güç ve etkinliğe geldikleri tam anlamıyla söylenemez. İşte Türkiye’ye A.B.D. örneğindeki gibi bir başkanlık hükümet sistemi önerenlerin bu tür fren ve denge mekanizmalarından yoksunluğun ortaya çıkarabileceği sakıncaların giderilebilmesi için alternatif hangi tedbirleri alacaklarını şimdiden açıklamaları gerekir.

2.6. Çifte Meşruiyet Sorunu Bakımından Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye’de Uygulanabilirliği

Başkanın ve parlamentonun genel oydan çıkması nedeniyle doğrudan demokratik bir siyasi meşruiyete sahip olmalarının çifte meşruluk soruna yol açması mümkündür²². Birbirinden bağımsız ve sağlam bir şekilde halktan yetki alan Başkan ve parlamentonun farklı seçmen tabakalarına dayanmaları dolayımında yasama ve yürütme erklerinin aynı gündem maddelerine sahip olması az bir ihtimal olduğu gibi, yönetimin başarısızlığı parlamentonun varlığına hanel getirmeyeceği için milletvekillilerinin yönetimi desteklemeye yönelik güdüleride az olacaktır²³. Her iki organın da demokratik meşruiyetlerini kendilerini sistem içerisinde daha fazla öne çıkarmak için ortaya koymaları durumunda demokratik rejimin yürütme ve yasama organlarının karşılıklı hareketsizliği üzerinden meflûç hale gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Özellikle Türkiye gibi demokratik uzlaşma kültürü zayıf bulunan ülkelerde farklı dünya görüşlerine sahip bir başkan ve parlamento çoğunluğu ihtimalinde böyle bir gelişmenin yaşanması hiç de sürpriz bir gelişme olmayacaktır. Devrimci bir siyasi tarihten geçerek gelmemiz nedeniyle bizdeki siyasi kültür çatışmacıdır. Zira diyalektik yasaları sosyal ve siyasi alanlarda yaşanan ani ve köklü değişikliklerin evrimci anlayıştan farklı olarak toplumda ciddi travmatik sonuçlara yol açacağını, bunun da zamanla militan karşıtını ortaya çıkaracağını ifade eder. Karşıtlar arasındaki bu biteviye siyasi çatışma ülkenin normalleşmesini önlediği gibi, çatışmacı doğasıyla, siyasi kültürün kolayca kutuplaşmasına da yol açar. İşte Türkiye’ye A.B.D. örneğindeki gibi bir başkanlık hükümet sistemi önerenlerin,

²² Gözler, K., op. cit., s. 584.

²³ Kuschmierz, A. J., Koalitionspräsidentialismus in Brasilien, Norderstedt, GRIN Verlag, 2012, s. 4.

çifte meşruluk sorununun uzlaşma yoksunluğu bağlamında ortaya çıkarılabileceği ilave sistemik sorunların izale edilebilmesi için hangi önlemleri almayı tasarladıklarını da ifade etmeleri gerekir.

2.7. Seçim Sisteminin Farklılığı Bakımından Başkanlık Hükümet Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği

A.B.D.'de uygulanan seçim sisteminin çoğunlukçu yapısının da bu ülkedeki başkanlık sisteminin etkinlik ve istikrar içerisinde bir yönetim modeli ortaya koymasına önemli bir katkıda bulunduğu görülmektedir. Zira nispi seçim sisteminin çeşitli partilerin koalisyonlar kurmaları nedeniyle zayıf ve daha az istikrarlı hükümetlerin ortaya çıkmasına meyyal bir yapısı vardır²⁴. Oysa çoğunlukçu seçim sistemi iki partili bir yapının ortaya çıkmasına eğilimlidir²⁵. Özellikle tek turlu bir basit çoğunluk sisteminde seçmenler, ikinci turda oy verme olanağı mevcut olmadığından, daha ilk turda gönüllerinden geçene değil de seçimi kazanabilecek olan partiye oy verme eğilimi içerisinde olacaklardır. Dolayısıyla sağcı seçmenler ilk turda seçimi kazanabileceğini düşündükleri en güçlü sağ partiye, solcu seçmenler ise muhtemelen aynı durumda bulunan sol partiye oylarını vereceklerdir ki bu uygulama zaman içerisinde siyasi partiler yelpazesinin sağ ve sol kanatlarında güçlü birer partinin ön plana çıktığı, istikrarlı ve etkin yönetimlere ortaya çıkaracaktır. Bu da Duverger'in 1954 yılında çoğunlukçu seçim sistemleri için ileri sürdüğü üzere, yöneten çoğunluklara ve istikrarlı hükümetlerin ortaya çıkmasına yol açar²⁶. Tek partili yasama çoğunlukları istikrarlı ve etkin hükümetlere yol açarken, koalisyon hükümetleri küçük bir partinin çekilmesiyle dağılmaktadır.²⁷ Sağlam parlamento çoğunluklarına dayalı tek parti hükümetlerinde uyumlu parti çoğunlukları, kendi siyasi gündemlerini etkin ve kararlı bir şekilde başarıyla gerçekleştirilebilecek bir durumda bulunurlar.²⁸ Buna bir de istikrarlı, iki partili sistemi teşvik eden ve A.B.D.'de ulusal seviyede münhasıran, eyaletler ve yerel seviyelerde ise genellikle uygulanan tek isimli seçim sisteminin²⁹ özelliklerinden kaynaklanan ilave avantajları dâhil

²⁴Chowdhury, M. H., *Democratization in South Asia: Lessons from American Institutions*, Aldershot, Ashgate Publishing, Ltd., 2003, s. 71.

²⁵Goodwin-Gill, G. S., *Free and Fair Elections*, Geneva, Inter-Parliamentary Union, 2006, s. 115.

²⁶Nakleden Kelly, N., "Electoral Rules", in Smith, R., Vromen, A., Cook, I., *Contemporary Politics in Australia: Theories, Practices and Issues*, pp. 120-131, New York, Cambridge University Press, 2012, s. 121.

²⁷Amy, D. J., *Behind the Ballot Box: A Citizen's Guide to Voting Systems*, Westport, Praeger Publishers, Greenwood Publishing Group, 2000, s. 33.

²⁸Ibid.

²⁹Burke, C. M., *The Appearance of Equality: Racial Gerrymandering, Redistricting, and the Supreme Court*, Westport, Greenwood Publishing Group, 1999, s. 31.

etmek gerekir. Oysa Türkiye’de ne dar bölge, ne de tek turlu basit çoğunluk sistemi mevcuttur. Aksine yüzde 10 barajlı d’Hondt sisteminin A.B.D.’deki seçim sistemi gibi istikrarlı ve etkin bir yönetimi ortaya çıkarma ihtimali her zaman için mümkün olmayabilir. İşte Türkiye’ye A.B.D. örneğindeki gibi bir başkanlık hükümet sistemi önerenlerin, her iki ülkedeki seçim sisteminin farklılığından dolayı ortaya çıkabilecek sorunlara karşı ne gibi önerilerde bulunduklarını da ortaya koymaları gerekir.

3. Sonuç

Demokratik hükümet sistemlerinin en eski tipolojisi olarak başkanlık ve parlamenter hükümet sistemi ayrımı yapılmakta, birincisinin ideal tipi olarak A.B.D.’deki ikincisinin en eski ideal tipi olarak ise Büyük Britanya’daki hükümet sistemi gösterilmektedir³⁰. Dünya üzerinde farklı coğrafyalardaki ülkelerde birbirinden farklı uygulama örnekleri bulunmakla birlikte Türkiye’deki başkanlık hükümeti sistemi tartışmalarında ana ölçüt olarak işte A.B.D.’deki bu başkanlık demokrasisi esas alınmalıdır. Söz konusu demokrasi modelinin A.B.D. örneğindeki olmazsa olmaz (sine qua non) vasfını taşıyan sistemik öğeleri dikkatle incelenmeli ve bu modelin ana özelliklerinden sapma niteliğindeki önerilerden özenle kaçınılmalıdır; zira söz konusu hükümet rejimi A.B.D.’de başarıyla uygulanıyorsa bu ana özelliklerin bunu kümülatif olarak birlikte mümkün kılması sayesindedir. Bu bağlamda katı bir kuvvetler ayrılığı modeline dayalı başkanlık sisteminde yasama ve yürütme erklerinin birbirlerinin varlığına “fesih” veya “güvenoyu” gibi anayasal araçlar üzerinden son verememesi gerekir. Keza yasamanın yürütme, yürütmenin ise yasama organının yetkilerini kullanması anlamına gelecek değişikliklerin de bu çerçevede yapılmaması gerekir. Aksi halde sistem amorf bir yapıya dönüşmüş olacaktır ki böyle değişimin “içeriği” ve “sonuçları” itibarıyla ülkeyi sonu belirsiz bir maceraya sürüklemek anlamına geleceği açıktır. Bazı kavram, ilke ve kurumların evrensel anlamdaki esaslarının değiştirilerek Türkiye’ye uyarlanması genelde bunların “içeriğinin” ve “güvence rejiminin” boşaltılmasıyla sonuçlandığı mebzul miktarda tecrübî bilgiyle sabit olan bir gerçeği ifade etmektedir. Bir şey ya evrensel anlam ve boyutlarıyla vardır veya yoktur. Bu bağlamda “Türk tipi başkanlık sistemi” gibi önerilere mesafeli yaklaşmak gerekir. Önemli olan Başkanlık sisteminin A.B.D.’deki uygulamasının bu ülkede nasıl istikrarlı ve sağlam bir demokrasiye yol açtığına hem söz konusu sistemin kendi içeriğindeki tutarlı mikro dinamikleri hem de makro siyasal sistemin diğer öge-

³⁰Holzinger/Knill/Peters/Rittberger/Schimmelfennig/Wagner, Paderborn, Verlag Ferdinand Schöningh GmbH, UTB, 2005, s. 84.

leri göz önünde bulundurularak incelenmesi ve buradan Türkiye örneği dikkate alınarak karşılaştırmalı bir perspektifle bazı sistemik sonuçlara ulaşılmıştır. Bu yapılırken de başkanlık, yarı başkanlık veya parlamenter nitelikte olsun bütün demokratik hükümet sistemlerinin "kuvvetler ayrılığı" ilkesine dayalı olduğu gerçeği mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Montesquieu'cu anlamda gücün gücü sınırlamadığı bir kuvvetler birliği ortamında özgürlükleri korumak da mümkün olamaz. Güç temerküzü en hayırhah yöneticinin bile yetkilerini, yeri geldiğinde, özgürlükler üzerinde Damokles'in Kılıcı'na dönüştürür. Zira Liberal filozof Lord Acton'un o muhteşem aforizmasıyla yeniden ifade etmek gerekirse³¹ "güç yozlaştırır; mutlak güç mutlak yozlaştırır."

O halde önemli olan işleyen bir fren ve denge mekanizması oluşturulması, seçmen çoğunluğunun ülkeyi yönetme hakkının tesisi, vesayetçi demokrasi anlayışına geri dönülmesi mümkün olmayacak şekilde son verilmesi, yönetenlerin hesap verebilirliğinin sağlanması, muhalefet etme özgürlüğünün güvence altına alınması, kurumsal iktidar yapısının halkın iradesi yönünde dönüşümünün gerçekleştirilmesi, plüralizm, siyasi temsil, katılım, istikrarlı ve etkin bir yönetim, temel hakların garanti altına alınması gibi özellikleri bakımından demokratik siyasi rejimin kalitesinin artırılması olmalıdır. Mademki önemli olan hangi hükümet sisteminin uygulandığından ziyade demokratik rejimin bütün kurum ve kurallarıyla hayata geçirilmesi üzerinden "istikrarlı" ve "iyi yöneten" bir demokrasi oluşturulmasıdır; o halde böylesine ciddi ve köktenci bir sistemik müdahaleyle neden başkanlık rejimi gibi Türkiye'nin siyasi geleneğine yabancı bir hükümet sistemine geçilmek istendiği üzerinde yeniden düşünülmesi gerekir. Hastanın teşrih masasında kalma ihtimali bir yana, bizatihi T.B.M.M.'nin de böyle radikal bir değişikliğe kolayca icazet vermeyeceği gerçeği de siyaseten gözden uzak tutulmamalıdır. Başkanlık sistemine geçilmesine yönelik olarak yapılacak anayasa değişikliğinin gizli oylamasında her partiden ciddi bir muhalefet blokajının ortaya çıkması kuvvetle muhtemel bir gelişme olacaktır.

"Hükümet sistemleri tipi ve demokrasi tipi" başlıklı çalışmadaki verilerin Brusis ve Thierry tarafından analizinde de ortaya konulduğu üzere, OECD ülkeleri içerisindeki 24 istikrarlı demokrasinin 18'inde parlamenter sistem cari iken, yalnızca dördünde yarı başkanlık, ikisinde de ise başkanlık demokrasisi uygulanmaktadır³². Bu ampirik verilerden de yola çıkarak en

³¹ Nakleden Halevy-Etzioni, E., *Bureaucracy & Democracy: A Political Dilemma*, Revised Edition, London, Routledge, 1985, s. 52.

³² Nakleden Croissant, A., "Analyse defekter Demokratien", in Schrenk, K. H., Soldner, M., *Analyse demokratischer Regierungssysteme*, pp. 93-114, Wiesbaden, VS Verlag, 2010, s. 110.

iyisi Türkiye'nin İkinci Meşrutiyetten beri, bazı ara vermelerle de olsa, iyi kötü uygulamaya devam ettiği parlamenter hükümet sistemini devam ettirmesidir. 2014'te Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi durumunda bile Türkiye'deki rejim hala parlamentarist karakterde işlemeye devam edecektir. Zira Türkiye'deki Cumhurbaşkanı halk tarafında seçilse bile Fransa'daki mevkidaşının sahip olduğu anayasal yetkilerin pek çoğundan mahrum olmaya devam edecektir. Yarı başkanlık hükümet sisteminin bütün dünyadaki prototipi olan ve sisteme adını veren Fransız örneğinde Cumhurbaşkanları Bakanlar Kurulunun gerçek başkanı olduğu gibi, Parlamento'yı tamamen kendi takdirine göre feshedebilmekte, dış politika ve ulusal savunma gibi konularda ise yürütme yetkilerinin asıl sahibi konumunda bulunmaktadır³³.

Sonuç olarak, Türkiye'nin Başkanlık sistemine geçmesi etkin, istikrarlı ve güçlü bir yürütme oluşturmak için isteniyorsa 2002 yılından beri aralıksız olarak bu vasıflara haiz bir yürütmeyi ortaya çıkarmayı başarmış bulunan bir hükümet sistemine zaten hâlihazırda sahip bulunduğumuz gerçeğini gözden uzak tutmamalıyız. Eğer geçen bu 10 yıllık istikrarlı ve iyi yönetim döneminin olağanüstü bir takım koşulların ortaya çıkardığı gereklilikler üzerinden gerçekleşen istisnai ve eğreti bir tecrübe olduğu düşünülüyorsa ilerisi için de böyle bir demokrasi modelini garanti etmenin yolu, zannedildiği gibi, ille de "başkanlık demokrasisi" ihdas etmekten geçmemektedir. Adına "rasyonelleştirilmiş parlamentarizm" dediğimiz bazı anayasal araçlarla parlamenter hükümet sistemine yürütmenin güçlendirilmesi üzerinden etkinlik ve istikrar kazandırılması imkân dâhilinde olduğu gibi, örneğin seçim sisteminin tek isimli, tek turlu basit çoğunluk modeline dönüştürülmesi gibi siyasal sistemin diğer öğelerine yapılacak cüzi bazı müdahalelerle de böyle bir şeyin hayata geçirilmesi pekâlâ mümkündür.

KAYNAKÇA

- Amy, Douglas J., *Behind the Ballot Box: A Citizen's Guide to Voting Systems*, Westport, Praeger Publishers, Greenwood Publishing Group, 2000.
- Barrington, Lowell, Bosia, Michael J., Bruhn, Kathleen, Giaimo, Susan, Mc Henry, Jr. Dean E., *Comparative Politics: Structure and Choice*, Wadsworth, Cengage Learning, 2010.
- Burke, Christopher M., *The Appearance of Equality: Racial Gerrymandering, Redistricting, and the Supreme Court*, Westport, Greenwood Publishing Group, 1999.

³³ Eroğlu, C., *Çağdaş Devlet Düzenleri*, s. 188-191.

- Cheibub, José Antonio, *Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy*, Cambridge Studies in Comparative Politics, New York, Cambridge University Press, 2007.
- Chowdhury, Mahfuzul H., *Democratization in South Asia: Lessons from American Institutions*, Aldershot, Ashgate Publishing, Ltd., 2003.
- Croissant, Aurel, "Analyse defekter Demokratien", in Schrenk, K. H., Soldner, M., *Analyse demokratischer Regierungssysteme*, pp. 93-114, Wiesbaden, VS Verlag, 2010.
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasa Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Ankara, Orion Yayınevi, 2011.
- Eroğul, Cem, *Anatüzeğe Giriş*, Gözden Geçirilmiş On İkinci Bası, Ankara, İmaj Yayınevi, 2012.
- Çağdaş Devlet Düzenleri, Gözden Geçirilmiş 8. Bası, Ankara, İmaj Yayınevi, 2012.
- Gliemann, Martin, *Autoritäre Rückschläge demokratischer Staaten im Vergleich: Untersuchung aller in Polity IV gelisteten Länder Nord- und Südamerikas mittels Korrelations- und Regressionsanalyse mit SPSS Version 17.0*, Norderstedt, GRIN Verlag, 2010.
- Goodwin-Gill, Guy S., *Free and Fair Elections*, Geneva, Inter-Parliamentary Union, 2006, s. 115.
- Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Cilt 1, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2011.
- Gözübüyük, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008.
- Halevy-Etzioni, Eva, *Bureaucracy & Democracy: A Political Dilemma*, Revised Edition, London, Routledge, 1985.
- Helmerich, Martina, *Die Ukraine zwischen Autokratie und Demokratie: Institutionen und Akteure*, Berlin, Duncker&Humblot GmbH, 2003.
- Holzinger Katharina / Knill Christoph / Peters Dirk / Rittberger Berthold / Schimmelfennig Frank / Wagner Wolfgang, Paderborn, Verlag Ferdinand Schöningh GmbH, UTB, 2005.
- Kelly, Norm, "Electoral Rules", in Smith, Rodney, Vromen, Ariadne, Cook, Ian, *Contemporary Politics in Australia: Theories, Practices and Issues*, pp. 120-131, New York, Cambridge University Press, 2012.
- Kuszmierz, Ana Julia, *Koalitionspräsidentialismus in Brasilien*, Norderstedt, GRIN Verlag, 2012.

44 | Mehmet Merdan Hekimoğlu

Lansford, Tom, Democracy, Political Systems of the World Series, Marshall Cavendish, 2007.

Linz, Juan J., "Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?", in Linz, Juan J., Valenzuela, Arturo (Editors), The Failure of Presidential Democracy, Volume 1, pp. 3-88, Baltimore, JHU Press, 1994.

Özbudun, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Gözden Geçirilmiş 13. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları.

Pagone, Tony, "The Legislative Process", in Heilbronn /Latimer /Nielsen / Pagone, Introducing the Law, 7th Edition, pp. 72-122, Sydney, CCH Australia Limited, 2008.

Sharma, Urmila – Sharma S. K., Principles and Theory in Political Science, New Delhi, Atlantic Publishers & Dist, 2007.